

EBU'L-ABBÂS SA'LEB'İN KİTÂBU'L-FAŞİH ADLI ESERİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR BAĞLAMINDA BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Ali SEVDİ*

E-mail: alisevdi1984@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1951-7232>

Citation/©: Sevdi, A. (2023). Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in Kitâbu'l-faşîh adlı eseri üzerine yapılmış çalışmalar bağlamında bir bibliyografya denemesi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 15, 127-150.

DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.1288762>

Öz

İlimler tarihinin müstakil bir bilim dalı haline gelmesiyle birlikte çeşitli ilim dallarında kaleme alınmış temel eserlerin tespit ve tanıtm faaliyetleri yoğunluk kazanmıştır. Bir bilim dalı olarak Arap dili ve edebiyatının da temel eserlerinin tespit ve tanıtımına büyük ihtiyaç duyulmuş ve bu konuda çeşitli bibliyografik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfu'z-zunûn* adlı eseri gibi genel bibliyografik tarzda olduğu gibi bir kısmı da bu araştırmamızın konusunu teşkil eden Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in (ö. 291/904) *Kitâbu'l-Faşîh* adlı eseri gibi bir eserle sınırlı tutulmuştur. Sa'leb'in bu eseri, alanında üzerine en çok araştırma ve inceleme yapılan kitaplardan biri olup bu araştırma ve incelemelerin her biri dili tashih etme alanında kıymetli ve temel çalışmalar olup literatüre katkı sağlayan eserlerdir. Bu makalede Sa'leb'in mezkûr eseri üzerine yapılmış olan çalışmalar tespit edilip bibliyografik yöntemle incelenmiştir. Söz konusu çalışmaların yazarlarının ölüm tarihlerine göre hazırlanan bu bibliyografik araştırma şerh; manzûme; zeyil; tehzîb, tertîb, muhâkât; nakd ve intişâr olmak üzere beş kategoriden meydana gelmiştir. Kaynakların

* Dr. Öğr. Üyesi, İğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğunu teyit edilmiştir.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

taramasıyla ulaşabildiğimiz matbû, mahtût ve mefkûd/kaybolmuş olan bu çalışmaların tümü fark gözetilmeksizin zikredilmiştir. Çalışma esnasında eserlerin konularına göre gruplandırılmasında ve tertibinde kronolojiye dikkat edilmiştir. Ayrıca her gruptaki eserlerin tanıtımına geçmeden önce alt başlıklar hakkında bilgi verilerek konuya giriş yapılmıştır. Çalışmanın filoloji alanında akademik çalışma yapmak isteyenlere katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Sa'leb, Kitâbu'l-Faşıh, Bibliyografya, Tashih.

A BIBLIOGRAPHY EXPERIMENT IN THE CONTEXT OF THE STUDIES MADE ON ABU AL-ABBAS SA'LEB'S KITABU AL-FAŞİH

Abstract

With the history of sciences becoming an independent branch of science, the identification and promotion activities of the basic works written in various branches of science have gained intensity. As a branch of science, there was a great need for the identification and promotion of the basic works of Arabic language and literature, and various bibliographic studies were carried out on this subject. Some of these studies are in general bibliographical style, such as Qatib Celebi's (d. 1067/1657) *Qaşf al-zunun*. Some of it is limited to a work like *Qıtab al-Faşıh* by Abu al-Abbas Sa'leb (d. 291/904), just like our research. This work of Sa'leb is one of the most researched and studied books in its field, and each of these researches and studies are valuable and fundamental studies in the field of correcting the language and contributed to the literature. In this article, these works on the aforementioned work of Sa'leb were identified and examined with the bibliographic method. This bibliographic study prepared according to the death dates of the authors of these works, commentary; manzumah; zayl; tahzib, tartib, muhaqat; It consists of five categories, naqd and intişar. All of these printed, mahtut and mefqud/lost works, which we could reach by scanning the sources, have been mentioned without any discrimination. During the study, attention was paid to chronology in the grouping and arrangement of the works according to their subjects. In addition, before the introduction of the works in each group, information was given about the sub-titles and an introduction to the subject was made. We believe that the study will contribute to those who want to do academic studies in the field of philology.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Sa'leb, Qıtab al-Faşıh, Bibliography, Correction.

Giriş

Arapça sadece konuşmadan ibaret veya anlaşmayı sağlayan bir iletişim aracı değildir. Bilâkis asırlar boyunca tarih gerçeğinin, medeniyetine ve mirasına şahitlik ettiği köklü bir milletin nişânesidir. Bunun yanı sıra Yüce Allah'ın bizzat korumasını vaat ettiği evrensel bir mesaj, İslâm'ın anayasası olan ve klasik Arap edebiyatının en gözde kaynak eseri olarak kabul edilen Kur'ân-ı Kerîm'in dilidir. Uluslararası diller arsında temeyyüz eden fasih Arapçanın en büyük ehemmiyeti bu kaynaktan teyit edildiği bilinmektedir (el-Hâtib, 1975, ss. 42-45; el-Efgânî, 1987, s. 28; Cerrahoğlu, 1976, ss. 28-29, 68; Aladağ, 2021, ss. 106-107).

Arap dil âlimleri ve müfessirler, en yüksek düzeydeki fesahatin, önünden ve arkasından batılın yaklaşmadığı Yüce Allah'ın kelâmı olan Kur'ân-ı Kerîm'de temsil edilip sergilendiğine dair ittifak üzeredirler. Ayrıca lahn ve hatadan münezzehtir olması özelliğiyle nasları farklı bilim dallarında kendisiyle istihsân edilen kaynakların en sikası sayılmaktadır (el-Hâtib, 1975, s. 46; el-Efgânî, s. 28). Arapçanın en fasih versiyonu Kur'ân-ı Kerîm'de temsil edildiği gibi insanlara yol göstermek üzere ilâhî vahyin tercümanı olarak gönderilen Hz. Peygamber de Allah tarafından fesahat, beyân, etkili ve güzel konuşma yeteneğiyle ödüllendirilmiş ve bu anlamda insanların en fasihidir. Nitekim Hz. Peygamber, Allah'ın kendisine bahşettiği nimetlerinden bahsederken *أُتِيْتُ جَوَامِعَ الْكَلِمِ* (Bana özlü söz söyleme kabiliyeti verildi) (İbn Hanbel, 1958, s. 268; Çıkar, 2007, s. 51) ve *أَنَا أَفْصَحُ الْعَرَبِ* (Ben Arapların en fasih konuşanıyım) gibi ifadeleriyle bu özelliğini teyit etmektedir (Suyûtî, 1986a, ss. 209-210). Dolayısıyla ulemâ özellikle Kur'ân-ı Kerîm ile bağlantılı olan fasih Arapçayı önemsemiş ve muhafazası için hicri birinci asrın sonlarından itibaren onunla ilintili ciddi çalışmalar yapmıştır. Bu çerçevede belli standart ve kriterler ortaya koymuş olmasının yanı sıra fasih Arapçayı kurmak ve gündelik konuşmalarda Arap dilini, lahn ve inhıraftan muhafazası için Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) *Mâ telhanu fihî'l-'avâm*; İbnu's-Sikkît (ö. 244/858) *İslâhu'l-manâhik*; Mufaddal b. Seleme el-Kûfi (ö. 290/903) *Mâ telhanu fihî'l-'amme* ve Ebu'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/904) *Kitâbu'l-faşîh* gibi eserleri kaleme almışlar, önemine binaen gerek klasik gerekse modern araştırmacılar tarafından bunlar üzerine birçok şerh, hâşiye ve reddiyeler yazılmış ve tahkik edilmeye çalışılmıştır.¹

Bunlar arasında özellikle üzerine yapılmış çalışmalar bağlamında Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in *Kitâbu'l-faşîh* adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Eser, halk dilinde yanlış kullanılan kelime ve ifadelerin fasih/doğru şekillerini tespit ederek okuyucuya sunması yanı sıra eğitici bir nitelik taşıması gibi özellikleriyle âlimler tarafından kabul görmüş ve üzerine farklı sahalarda birçok çalışmanın yapılmasında önemli rol oynamıştır. Fakat akademik alanda herhangi bir konuda araştırma ve inceleme yapmadan önce bu alandaki diğer çalışmalardan haberdar olmak önemlidir. Bu, konu seçiminde, seçilen konunun olabildiğince eksiksiz incelenmesinde ve tekrardan kaçınılmasında önemli bir yere sahip

¹ Detaylı bilgi bkz. Sevdi, (2023, ss. 215-223).

olduğu muhakkaktır. Bu konuda şimdiki kadar Muhammed Abdülmün'im Hafâcî (1915-2006), *Faşîh'u Şa'leb ve's-şurûhu'İletî 'aleyh* başlıklı bir monografi çalışmasını yapmıştır. Ancak şunu hemen belirtelim ki söz konusu çalışma, başlığı dikkate alındığında genellik ifade ettiği halde, sadece birkaç çalışmanın tahkiki ve tanıtımıyla sınırlıdır (Hafâcî, 1949). S'ad Abdullah Cimril Mikdâd ise *Şurûhu faşîh'i Şa'leb el-matbûa* adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Fakat bu da bir önceki çalışma gibi sınırlı bir çalışma olup adından da anlaşıldığı üzere *Fasih* üzerine telif edilmiş basılı şerhlerle sınırlıdır (Mikdad, 2003).

Akademik ve akademik dışı çalışmalar sürekli olarak artmasına rağmen, bu çerçevede yapılan araştırmalara bakıldığında bu anlamda kapsayıcı herhangi bir bibliyografya çalışmasına rastlanmamıştır. Buradan hareketle böyle bir çalışma yapmaya karar verdik ve çalışmanın alandaki boşluğu bir nebze de olsa dolduracağı kanaatindeyiz. Çalışmada eser üzerine yapılmış matbû, matbû aşamasında olan veya matbû olmayan sadece kaynaklarda ismen zikredilen eserlere de yer verilmiştir. Bibliyografya hazırlanırken başta söz konusu çalışmalar olmak üzere temel bibliyografik eserler, TDV İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddeleri taranmış ve makalenin sonunda verilen kaynaklardan da istifade edilmiştir. Araştırmada *Fasih* üzerine yapılmış çalışmalar, beş kategoride ele alınmış ve eserler müelliflerin ölüm tarihlerine göre sıralanmıştır. Bir yazarın birden fazla çalışması varsa, bunlar kendi arasında tarih sırasına göre verilmiştir. Öneme binaen bazı eserler hakkında gerekli ve detaylı bilgiler de verilmiştir. İlk kategori, eser üzerinde yapılmış **şerhlere** tahsis edilmiştir. İkinci kategoride yazılmış **manzûmeler** ele alınmıştır. Üçüncü kategoride eser üzerine yazılmış **tehzib, tertib ve muhâkâtlar** türü eserlere yer verilmiştir. Dördüncü kategoride eserle ilgili telif edilmiş **Zeyiller'e** değinilmiştir. Beşinci kategoride ise eser üzerine yazılmış **Nağd ve İntişâr** türü çalışmalardan bahsedilmiştir. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle bu başlıklar ayrıntıya girmeden kısaca açıklanarak mevzuya giriş yapılmıştır.

1. Kitâbu'l-Faşîh Üzerine Yapılmış Çalışmalar Bağlamında Bir Bibliyografya Denemesi

Ebu'l Abbâs Sa'leb (ö. 291/904), eserinin önsözünde de somut bir şekilde ifade ettiği gibi halk arasındaki hatalı dil kullanışları tespit ederek fasih veya en fasih olanlarını sunmaya çalışmıştır (Sa'leb, t.y., 1-2). Eser bu önemli ve cezbedici muhtevasıyla lahn ve tashih literatürdeki eserler arasında en çok ilim erbabının dikkatini çeken ve başat eser olmayı başaran ve günümüze ulaşan en önemli yapıtlardandır. Nitekim daha yazar hayatta iken, kendisinin en büyük rakibi olan ve aralarında çok hararetli ilmî munâzaralar da gerçekleşen Basra dil ekolünün önemli temsilcilerinden Ebu'l-Abbâs el-Muberrred (ö. 286/900), *Kitâbu'l-faşîh'i* ilk şerh eden kişi olduğu iddia edilmektedir. Gerek Arap dili ve edebiyatı alanında gerekse Basra ekolünde önemli ve büyük bir âlim olan Muberrred'in eseri önemsemesi ve şerh etmesi olumlu anlamda büyük bir yankı ve ilgi uyandırmıştır. Zira ondan sonra ulemâ ve udebâ tarafından eser farklı şekil ve ortamlarda ele alınmıştır. Söz konusu alanda hâşiye, zeyil/ istidrâk, ihtişâr, nağd, muhâkât ve ikmâl şeklinde çok sayıda eserin doğmasına zemin hazırlamış ve bu alandaki çalışmaların merkezini oluşturmuştur.

Kitâbu'l-Faşîh'e duyulan yoğun ilgiden sonra önceleri Sa'leb'in gözde öğrencilerinden olan fakat Muberrred Bağdat'a geldikten sonra onun ders meclislerini terk ederek, zekâsına ve tartışma üslûbuna hayran olan Muberrred'in öğrenciliğini tercih eden Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Sa'leb'in ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra *Kitâbu'l-faşîh* üzerine *er-Red 'alâ Şa'leb fi'l-faşîh* veya *el-Mu'âhazât 'ale'l-faşîh li-Şa'leb* adında bir tenkit çalışması telif ederek esere yönelik farklı bir bakış açısına öncülük etmiştir. Ondandır bu bağlamda Muhammed b. Ca'd eş-Şeybânî (ö.h.320) *Ziyâdâtü'l-faşîh* ve Gulâmu Sa'leb lakablı Ebû Ömer ez-Zâhid (ö. 345/957) ise *Kitâbu fâ'itü'l-faşîh* adlı eserleri telif etmişlerdir ('Atâ, 2017, ss. 23-24).

Beşinci asır, *Kitâbu'l-faşîh* üzerine en çok çalışma yapılan zaman dilimi olup 16 müellif, 20 eser telif ederken ondan sonra ise nicelik sırasıyla yedinci asırda 12 müellif, 15 kitap; dördüncü asırda 10 müellif, 13 kitap; altıncı asırda 8 müellif, 8 kitap; sekizinci asırda 5 müellif, 5 eser; on dördüncü asırda 2 müellif, 2 eser; üçüncü, dokuzuncu, on ikinci ve on üçüncü asırda da birer müellif birer çalışma gerçekleştirmiştir. Eser üzerine günümüze ulaşmayan veya meçhûl kalanlarla beraber toplam 57 müellif tarafından, 67 adet çalışma yapıldığı aktarılmaktadır. Yapılacak olan açıklamalardan anlaşılacağı üzere Ebû Sehl el-Herevî (ö. 433/1041), *İsfâru'l-faşîh*, *et-Telvîh fi şerh'l-faşîh*, *Şarhu'l-faşîh* ve *Tehzibu'l-faşîh* adındaki eserleriyle *Kitâbu'l-faşîh* üzerine en çok çalışma yapan kişi unvanına sahiptir ('Atâ, 2017, ss. 23-24). Gulâmu Sa'leb, İbn Hâleveyh (ö. 370/980), İbn Fâris (ö. 395/1004), Ebu'l-Alâ' el-Maarrî (ö. 449/1057), Muvaffakuddîn Abdülatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231), Ahmed el-Lebelî (ö. 691) ve İbnu'l-Murahhal (ö. 699/1299) gibi yazarlar ise ikişer çalışmayla ikinci sırada yer edinmişlerdir. Kalan 47 müellif ise söz konusu eser üzerine birer çalışma gerçekleştirmişlerdir.

Daha önceki satırlarda da ifade edildiği gibi asırlarca ulemânın ilgisini çeken eser farklı zaman ve mekânlarda şerh, manzûme, tehzîb, tertîb, mühâkât, tezyîl, tenkit, istidrâk ve intişâr gibi farklı şekillerde çalışılmış, başlı başına bu çalışmalar literatüre muazzam ve önemli bir müktesebat oluşturmuştur. Bu anlamda ona benzeyen çok az eser bulunmaktadır. Bu da söz konusu eserin kendi alanında kadirşinas bir eser olduğunun kanıtıdır. *Kitâbu'l-faşîh'in* farklı yönleriyle birçok kişi tarafından çalışılması, bazı âlimler tarafından eleştirilmesi ve hatta eserin Saleb'e olan aidiyetinde şüphe edilmesi gibi etkenler gerek onun eserleri arasında gerekse literatürde ünlü olmasında başrol oynamışlardır (Çelebi, 1402, s. 1272).

İslâm kültür ve telif geleneğinde bilimsel neşir ve tahkikleriyle bilinen Mısırlı edip ve âlim Abdüsselâm Muhammed Hârûn (1909-1988), tahkikini yaptığı *Mecâlisu Şa'leb* adlı eserinin mukaddimesinde başta olmak üzere Âtîf Medkûr, Abdullâh el-Cebburî, Abdullâh 'Adevânî, Abdurrahmân el-Hacîlî ve Abdulkerîm Afî gibi gerek Sa'leb'in *Kitâbu'l-faşîh'i* hakkında gerekse şerhleri hakkındaki çalışmalarında söz konusu eser üzerine yazılmış çalışmaların birçoğunu zikretmişlerdir. Fakat çalışmamız neticesinde onların zikretmediği veya zikrettikleri halde bazı telifler o dönemde mahtût iken günümüzde ya basılmış veya

tahkik edildiklerini tespit ettik. Dolayısıyla Sa'leb'in söz konusu eseri üzerinde farklı yönleriyle yapılmış çalışmaları tespit ettiğimiz kadarıyla özellikle bu eser üzerine yapılmış çalışmaları incelemek ve *Kitâbu'l-faşîh* metni aracılığıyla farklı dönemler boyunca dilbilimsel hataları tespit ve tashih sürecinin izini sürmek isteyen araştırmacının akademik çalışmalarda derli toplu olarak bunlara kolayca ulaşabilmek anlamında câmî bir şekilde zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu eserlerin takdiminde, kitabın adı ve müellifi, el yazması ise kitaptan bahseden bazı kaynaklar ve basım yerleri; matbû veya basım aşamasında ise redaktörlüğünün veya yayıncısının ismini ve yer yer onlarla ilgili önemli bilgiler zikretmekle yetinilecektir. Bunun yanı sıra söz konusu çalışmalar, konularına ve telif amaçlarına göre şerh, manzûm, tehzîp, zeyil, nakd ve intisâr gibi her grup içindeki kronolojik sıra da dikkate alınarak bağımsız altı başlık altında incelenecektir.

2. Eser Üzerine Yazılmış Şerhler

Arapça kökenli bir kelime olan *الشَّرْحُ* sözcüğü, etimolojik cihetiyle *شَرَحَ - يَشْرَحُ* fiilinin mastarıdır. Gramatik bağlamında çoğulu *شُرُوحٌ*, ism-i fâili *شَارِحٌ* ve ism-i mef'ûlu ise *مَشْرُوحٌ* şeklinde gelmektedir. Leksik cihetiyle şerh kavramı, “eti kesmek; bir şeyi genişletip yaymak; sözün muğlak kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek” gibi manalara gelmektedir (İbn Manzûr, 1414, s. 497; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 226; er-Râzî, 1999, s. 163; Şensoy, 2010, ss. 555-558). Arap dili terminolojisinde ise yazılı bir metni incelemeye, bilimsel tenkit, filoloji ve doktrin geleneği kurallarına göre anlamını açıklığa kavuşturmaya ve onda belirsiz olan veya metnin zıddını tartışmaya neden olan şeyleri açıklığa kavuşturmaya dayanan bir bilim olarak tarif edilmektedir. İslâmî ilimler geleneğinde ise kısaca bir eseri daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde anlatmak maksadıyla telif edilmiş kitap (lar) türü olarak ifade edilmektedir (Şensoy, 2010, ss. 555-558).

Telif literatürü geleneğinde şerh, hâşiyeye ve ta'likât kavramları birbirine yakın fonksiyonları icra etmektedirler. Aynı kökten türemiş olan hâşiyeye sayfa kenarlarına eklenen, derkenar ve hâmiş kelimeleri ile de eş anlamlı olup açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren notları ifade etmektedir. Ta'likât ise “herhangi bir yazarın bazı fikir ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı eserlerin ortak adı olup telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılması için sayfa kenarlarına yazılan notlar” anlamına gelmektedir (Şensoy, 2010, 508-510). Fakat şerh, hâşiyeye ve ta'likâtlara göre daha kapsayıcı ve uzun olup eserin bir bütün olarak daha geniş açıklamalarını içeren kitaplar için kullanıldığı söylenebilir (Topuzoğlu, 1997, s. 419; Demirci, 2011, s. 83; Maden, 2015, ss. 34-35).

Her bilim dalında şerh geleneği önemli bir yer edindiği gibi Arap dili ve edebiyatı tarihinde de önemli bir yeri bulunmaktadır. Önemine veya zorluğuna binaen eserler, şerhlere konu olmuşlardır. Bu bağlamda bazı eserler öne çıkmaktadır. Onlardan biri de Sa'leb'in mevzu bahis olan *Kitabu'l-faşîh* adlı eseridir. Sahip olduğu muhtelif özelliklerinden dolayı üzerine hatırı sayılır şerh yazılmıştır. Bu alanda tespit edilen şerhler ise şu şekildedir;

2.1. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberred (ö. 286/900), **Şerhu'l-faşîh**. Temel kaynaklarda ismi geçmeyen eseri sadece Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-ẓunûn* adlı bibliyografik eserinde zikretmiştir (Çelebi, 1402, s. 1272).

2.2. Ebû Ömer ez-Zâhid Gulâmu Sa'leb, **Fâitü'l-faşîh**. Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in önde gelen öğrencilerinde biri olan yazar, çalışmasını hocasının hatalı kullanılan kelimelerine yönelik yazdığı *Faşîh'i* tamamlamak üzere kaleme almış, onda bulunmayan bazı başlık ve kelimeleri eserine ilave etmiş ve yanlış gördüğü yerleri düzeltmeye çalışmıştır. Söz konusu eser, Muhammed Abdülkâdir Ahmed tarafından müstakil kitap olarak neşredilmiştir (Kahire 1406/1986). Eseri ayrıca Abdülazîz Matar da yayımlamıştır (Gulâmu Sa'leb, 1976; Muhammed, 1996, ss. 188-189). Bunun yanı sıra İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995), İbnu'l-Kiftî (ö. 646/1248), Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) ve İbn Hallikân (ö. 681/1282) gibi tabakât sahipleri eseri ismen zikrettikleri gibi, kendisinden nakillerden de bulunmuşlardır (İbnu'n-Nedîm, t.y., s. 83).

2.3. İbn Durusteveyh (ö. 347/958), **Taşhîhu'l-faşîh**. Bu şerh, Sa'leb'in önemli öğrencilerinden Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Durusteveyh tarafında telif edilmiş olup *Taşhîhu'l-faşîh* üzerine yazılmış en önemli şerhlerden birisidir. Şârih, birçok şerh geleneğinde olduğu üzere sadece kitabın muğlak yerlerini şerh etmekle yetinmemiştir. Bilâkis onun şerhi, iki özelliğiyle öne çıkmaktadır: Birincisi Müellif, bu şerhinde hocasını tenkit etmekten çekinmemiş ve hocasının bazı eksikliklerini telâfi ederek istitrâkta bulunmuştur. İkincisi ise avâmın hatalı olarak kullandığı kelime veya ifadelerin versiyonu, nasıllığını ve telaffuzunu zikretmiştir ki bu da Sa'leb'in çok önemsemediği bir yöntemdir. Hatta İbn Durusteveyh'inin bu gayreti olmasaydı, Sa'leb'in ilgili eserinde bahsettiği kelimelerin halk tarafından nasıl telaffuz edildiğinin bilinemeyeceği ulemâ nezdinde kabul edilmektedir. Eserin ehemmiyetinden olmalıdır ki Celâluddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) lugat ilimlerine dair en kapsamlı eseri olan *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa* adlı eserinde söz konusu şerhin çoğunu aktarmıştır. *Taşhîhu'l-faşîh*'in ilk cildi Bağdat'ta 1975 tarihinde Abdullah el-Cubûrî tarafından neşredilmiştir. İkinci cildi ise uzun bir zaman boyunca faydasız bir şekilde bekletilip neşredilmemiştir. Nihayetinde daha derli toplu olarak ve tahkiki yapılmış bir şekilde 2004 yılında Muhammed Bedvâ el-Mahtûn ve Ramazan Abduttevvâb tarafından şerhiyle birlikte yayımlanmıştır (İbn Durusteveyh, 1425; Özbek, 1999, s. 420).

2.4. İbn Hâleveyh (ö. 370/980), **Şerhu faşîhi Sa'leb**. Bu şerh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Hâleveyh en-Nahvî tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar tarafından saygın ve değerli bir eser olarak yâd edilen mezkûr şerh, dilbilimsel mirasın en önemli kitapları arasında yer alıp müellifin kültürüne, anlatılarına ve dilbilimsel görüşlerine dair pek çok bilgiyi içermektedir. İlgili şerh ve müellifinin ününe, dil ve Kur'ân ilimlerindeki iyi pozisyonuna rağmen, dönemin araştırmacı ve uzmanları tarafından tahkik edilmemesi/incelenmemesi manidar olarak görülmüştür. Fakat bunun sebebi mevcut nüshanın çok karışık ve muğlak olmasından ileri geldiği ifade edilmektedir. Nitekim araştırmacı Abdurrahman 'Useymî'nin bir grup âlimin yardımına rağmen eserin tahkikini

başaramaması, aynı şekilde Hâtim Sâlih Dâmin'in yirmi beş yıl boyunca onun tahkik etmesiyle uğraşıp çalışmayı sonuçlandırmadan vefat etmesi ve en son 2017 yılında bazı araştırmacıların katkılarıyla tahkik edilmesi bunu güçlü bir şekilde teyit etmektedir. "Bir nüshası Amerika'da Brinston Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır" (el-Herevî, 1420, s. 32; Tural, 1999, ss. 14-16; Demirayak, 2016, s. 266).

2.5. Ebû Saîd es-Sirâfi (ö. 385/), **Şerhu'l-faşiḥ**. Onun bu şerhini kendisinden Bedruddîn el-Aynî (ö. 855/1451) *Maḳâşıdu'n-naḥviyye* adlı eserinde ve Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) ise *Ḥizânetu'l-edeb* adlı eserinde nakletmişlerdir (Aynî, 1299, s. 485; Bağdâdî, 1409, s. 406).

2.6. Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002), **Şerhu'l-faşiḥ li-Şa'leb**. Söz konusu şerhi, Yâkût el-Hamevî, Süyûtî ve Kâtib Çelebi gibi bibliyografik âlimler zikretmişlerdir (Hamevî, 1993, s. 1600; Süyûtî, t.y., s. 132; Çelebi, 1402, s. 1272).

2.7. Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009), **Şerhu'l-faşiḥ**. Müellif bu şerhini *Cemheretu'l-emşâl* adlı eserinde aktarmıştır (Askerî, 1408, s. 242).

2.8. Muhammed b. İsa el-Attâr (ö. 400/1009), **Şerhu'l-faşiḥ**. Eseri Fuat Sezgin *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî* adlı çalışmasında zikretmiştir (Sezgin, 1408, s. 252).

2.9. Ebû Ali el-Hasen et-Tiflîsî (ö. 409), **Şerhu'l-faşiḥ**. Onun bu şerhini kendisinden Ebu't-Tâhir el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) *ed-Dureru'l-mubeşşese* adlı eserinde nakletmiştir (Fîrûzâbâdî, 1982a, s. 107).

2.10. Ebû Mansûr İbn Cebbân (ö. 416/) **Şerhu'l-faşiḥ fi'l-luga**. Abdulcebbâr Ca'fer el-Kazzâz, bu şerhi yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır (İbn Cebbân, 1991).

2.11. Ebû Ali el-Merzûkî (ö. 421/1030), **Şerhu faşiḥi Sa'leb**. Merzûkî tarafından telif edilen bu şerh, *Faşiḥi* detaylı bir şekilde şerh eden ve kendi türü arasında güzel çalışmalar arasında yer almaktadır. Söz konusu şerh, Süleymân b. İbrâhîm el-Âyed tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Merzûkî, t.y.).

2.12. Muhammed b. Ahmed b. Şekreveyh el-Kâdî el-İsbehânî (ö. 432), **Şerhu'l-faşiḥ**. Eser, Bağdatlı İsmâil Paşa (1839-1920) ve Ömer Rızâ Kehhâle (1905-1987) tarafından zikredilmiştir (İsmâil Paşa, t.y. s. 66; Kehhâle, t.y., s. 297).

2.13. Ebû Sehl el-Herevî (ö.433/1041), **İsfâru'l-faşiḥ**. İlgili şerh, Ebû Sehl el-Herevî'nin en meşhur eserlerinden ve onun üretkenliğinin zirvesini ve ilminin derinliğini temsil eden son eserlerinden biridir. Herevî, müellifin *Faşiḥ'*ini ele alarak kendisinde tespit ettiği hataları da tashih edip tekrardan düzenler ve çalışmaya *Tehzîbu Kitâbi'l-faşiḥ* ismini verir. Ancak istek ve ihtiyaç üzerine bununla yetinmeyip eseri tekrar gözden geçirerek izahlarda bulunur ve şerh ederek *İsfâru'l-faşiḥ* olarak adlandırır. Bilindiği gibi *Kitabu'l-faşiḥ* üzerine yazılmış şerhler, kendi aralarında önem, sıhhat ve istiḥşad gibi özellikleriyle farklılık göstermektedirler. Herevî'nin bu şerhi ise bu çalışmalar arasında gerek ehemmiyet

gerekse sıhhati bağlamından en önemlilerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu da söz konusu şerhin makbul bir îcâz ve itnâb sanatı içerip yeterli bir şerh olmasının yanı sıra, bilimsel materyalinin bolluğundan, üslubunun inceliğinden ve dokunuşlarının güzelliğinden kaynaklandığı söylenebilir.

Kitabu'l-faşîh'te geçen birçok kelime ve kavramın semantik ve etimolojik çerçevesinde ayrıntılı bir analizi yapılmış, kelime dağarcığıyla ilgili birçok dilbilimsel, gramer ve morfolojik bilgi; Kur'ân-ı Kerîm, hadis-i şerif ve fasih Arap kelamıyla ilgili birçok referans verilmiştir. Eserde, dil ve lûgat kaynaklarında zaptıyla ilgili kesin bilgiler yer almayan birçok lafız ve ifade tashîf, tahrîf ve hatadan korumak bağlamından hareketlendirilmiştir. Ayrıca eserde bir takım Arapçalaştırılmış yabancı asıllı kelimelere de yer verilmiş ve bu kelimelerden bazılarının orijinal dillerindeki kökenlerine atıfta bulunulmuştur. Bu gibi özellikleriyle, pek çok bilim insanının ilgi konusu ve çalışmalarına önemli bir kaynak olmuş, dilbilim ve gramer araştırmaları üzerinde yadsınamaz bir etkiye sahip olmuştur. Eser, Muhammed Kaşşâs tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde 1420 yılında Medine'de neşredilmiştir (el-Herevî, ss. 125-129; Demirayak, 2016, s. 266).

2.14. Ebû Sehl el-Herevî, *Telvîh fî şerhi'l-faşîh*. Eser, el-Herevî'nin, yukarıda ismi geçen *Faşîh*'in şerhi olan *İsfâru'l-faşîh*'in muhtasarı olup Herevî tarafından *İsfâru'l-faşîh*'in içindeki açıklama ve şahitleri çıkarılarak herkesin anlayabileceği daha basit bir formata sokulmuş versiyonudur. Abdilmün'im el-Hafâcî (1915-2006) tarafından neşredilmiştir. Arap edebiyatı, şiir, nesir ve belâgat gibi birbirine yakın ilintili disiplinlerdeki araştırmacıların ilgi alanına giren söz konusu şerh ve Abdullatif el-Bağdâdî (ö. 629/1231) tarafından *Faşîh*'e yazılan zeyil, *Faşîh* ile birlikte Muhammed Behruddîn en-Nesânî tarafından tashîh edilerek 1907 yılında Mısır'da yayımlanmıştır (el-Herevî, t.y.).

2.15. Temmâm b. Gâlib b. Ömer (ö. 436/1044) *Şerhu'l-faşîh*. İbnu't-Teyyân olarak ünlü olan Temmâm b. Gâlib'in bu şerhini kendisinden Muhammed Murtaazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* adlı eserinde nakletmiştir (ez-Zebîdî, 1306, s. 159).

2.16. Ebu'l-Alâ el-Maarrî (ö. 449/1057), *Tefsîru hutbeti'l-faşîh*. Bu şerh, İbnu'l-Kıftî (ö. 646/1248) tarafından zikredilmiştir (İbnu'l-Kıftî, 1986, s. 94; Yâkût el-Hamevî, 1993, s. 335).

2.17. Ebû Ali el-İsterâbâzî (ö. 464), *Şerhu'l-faşîh*. Yâkût el-Hamevî, Ebu's-Safâ es-Safedî (ö. 764/1363), Süyûtî, Kâtib Çelebi, Ebû't-Tayyib el-Kannevcî (ö. 1307/1890) ve Fuat Sezgin gibi âlimler bu şerhi zikretmişlerdir (Yâkût el-Hamevî, 1993, s. 825; Safedî, 1397, s. 383; Süyûtî, t.y.b, s. 499; Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 435; Sezgin, 1408, s. 253).

2.18. Ebu'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076), *Şerhu'l-faşîh*. Müfessir ve Arap dili âlimlerden Ebu'l-Hasen en-Nîsâbü'rî bizzat söz konusu şerhi, *el-Basîf fi'l-emsâl* adlı eserinde zikretmiş ve onu *el-Munîh fî şerhi'l-faşîh* olarak isimlendirmiştir (Vâhidî, 1975, ss. 41, 48, 83, 176).

- 2.19.** İbn Nâkiyâ el-Bağdâdî (ö. 485/1092), **Şerhu'l-faşiḥ**. Matbû olan bu şerhi, Abdulvehhâb el-'Advânî tahkik ederek Yüksek Lisan Tezi olarak çalışmıştır. Eserin bir nüshası, Musul Mektebetü'l-Evkâf'ta (nr. 22) bulunduğu kaydedilmektedir (İbn Nâkiyâ, 1973; Tüccar, 1999, ss. 224-225).
- 2.20.** Mucamma' b. Muhammed el-Meskenî (ö. 521), **Şerhu'l-faşiḥ**. Hicri beşinci asrın âlimlerinden biri olan Meskenî'ye ait olduğu iddia edilen bu eseri, Hasan Âga, Ömer Rızâ Kehhâle ve Fuat Sezgin zikretmiştir (Kehhâle, 1985, s. 416; Sezgin, 1408, s. 254).
- 2.21.** Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127), **Şerhu'l-faşiḥ**. Bu eseri, Süyûtî *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa* adlı eserinde zikretmiş ve on bir yerde Batalyevsî'den alıntı yapmıştır (Süyûtî, 1986a, ss. 201, 215). Bunun yanı sıra Kâtib Çelebi ve Kannevcî de bu şerhin varlığında bahsetmişlerdir (Çelebi, 1402, 1273; Kannevcî, 1988, s. 435).
- 2.22.** Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), **Şerhu'l-faşiḥ**. "Cârullah" ve "Fahr-i Hârizm" lakaplarıyla da anılan Zemahşerî'nin bu eseri, Cumhûr el-Gâmidî tarafından Mekke'de, Câmiâtü Ummi'l-Kurâ'da 1417 yılında doktora çalışması olarak hazırlanmıştır (Zemahşerî, 1417).
- 2.23.** Ebu'l-Abbâs Ahmed et-Tedmîrî (ö. 555), **et-Taşriḥ bi's-şerhi'l-garîbi'l-faşiḥ**. Süyûtî, Kâtib Çelebi, Kannevcî ve Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) gibi âlimler bu eseri zikretmişlerdir (Süyûtî, t.y.b, s. 321; Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 437; Fîrûzâbâdî, 1987, s. 56). Eser, Ahmed Recep Ebû Sâlim tarafından tahkik edilerek 2019 yılında neşredilmiştir (Tedmîrî, 2019).
- 2.24.** İbnü'd-Dehhân (ö. 569/1174) **Şerhu'l-faşiḥ**. Ebû Muhammed Nâsihuddîn Saîd b. el-Mübârek en-Nahvî'ye ait olduğu düşünülen bu şerhi, Ebû Ca'fer el-Leblî (ö. 691/1292) *Tuḥfetu'l-mecdi's-şarîḥ* adlı eserinde kendisinden nakletmiştir (Leblî, 1997).
- 1.25.** Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Kadâî' (ö. 570), **Şerhu'l-faşiḥ**. Eseri, Süyûtî, Kâtib Çelebi, Kannevcî zikretmişlerdir (Süyûtî, t.y.b. 223; Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 435).
- 2.26.** İbn Hişâm el-Lahmî (ö. 577/1181), **Şerhu'l-faşiḥ**. Sa'leb'in lugat ve dil hatalarını konu alan eserinin izahı olan bu çalışmada İbn Hişâm, müellifin *Faşiḥ*'te sunduğu örneklerini yorumlamış ve bazı hususlarda onu eleştirmiştir. Eser, Mehdi Ubeyd Câsim tarafından 1988 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir (Demirayak, 2016, ss. 266-267).
- 2.27.** Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. Sâf (ö. 575), **Şerhu'l-faşiḥ**. Eseri Ebu's-Safâ es-Safedî, Zehebî (ö. 748/1348), Fîrûzâbâdî, Süyûtî ve Ebû Ca'fer el-Leblî gibi âlimler zikretmişlerdir (Safedî, 1397, s. 46; Zehebî, 1984, 555; Fîrûzâbâdî, 1987b, s. 196; Süyûtî, t.y.b, s. 100; Leblî, 2011a, s. 47).

2.28. Ahmed b. Ali b. el-Me'mûn en-Nahvi (ö. 576), **Şerhu'l-faşîh**. Eseri, Yâkût el-Hamevî, Safedî, Süyûtî, Kâtip Çelebi ve Kannevcî zikretmişlerdir (Yâkût el-Hamevî. 1993, s. 448; Safedî, 1397, s. 213; Süyûtî, t.y.b, s. 349; Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 436).

2.29. Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219), **Şerhu'l-faşîh**. Söz konusu şerhi, Yâkût el-Hamevî, Zehebî, Safedî, Fîrûzâbâdî, Süyûtî, Kâtip Çelebî, Kannevcî ve Abdulbâkî el-Yemânî gibi simalar zikretmişlerdir (Yâkût el-Hamevî. 1993, s. 1516; Zehebî, 1985, ss. 22, 93; Safedî, 1397, s. 213; Fîrûzâbâdî, el-Bulğa, s. 122; Süyûtî, t.y.b, s. 39; Çelebi, 1273; Kannevcî, 1987b, s. 435; Yemânî, s. 136).

2.30. İbn Talha el-İşbîlî (ö. 618), **Şerhu'l-faşîh**. İşbîlî'nin bu şerhini Leblî, *Tuhfetu'l-mecdi's-şarîh* eserinde, Ba'li, *el-Muselles* ve *Zevâidü sulasiyat'l-ef'âl* adlı eserlerinde ve Fîrûzâbâdî ise *ed-Dureru'l-mubessese fi'l-ğureri'l-muşellese* adlı çalışmasında kendisinden nakletmişlerdir (Leblî, 1997b, ss. 6, 20, 73; Fîrûzâbâdî, 1982a, 175; Ba'li, 1990a, ss. 119, 127, 143; Ba'li, 1407b, ss. 143-144).

2.31. Ebu'r-Rebî'el-Kelâî (ö. 634/1237), **Cuhdu'n-naşîh ve hazzu'l-menîh min musâceleti'l-Ma'arrî fi huşbeti'l-faşîh**. Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim el-Kelâî'nin bu şerhini Süreyyâ Lihî tahkikini yaparak doktora tezi olarak çalışmıştır. Aynı şekilde eserin Dârü'l-Kutubi'l-Misriyye ile Tunus Ahmediyye Kütüphanesi'nde birer nüshası bulunduğu kaydedilmiştir (Kelâî, 1991; Kandemir, 2022, ss. 193-194).

2.32. Ebû İshâk İbrâhîm el-Feherî (ö. 651), **et-Tebyîn ve't-tenkîh limâ verede mine'l-garîb fi Şerhi'l-Faşîh**. Eseri Ömer Rızâ Kehhâle ve Hayruddîn ez-Ziriklî (1893-1976) zikretmişlerdir (Kehhâle, 1985, 63; ez-Ziriklî, 1984, s. 51).

2.33. Ebû Ca'fer el-Leblî (ö. 691/1292), **Tuhfetu'l-mecdi's-şarîh fi şerhi Kitâbi'l-faşîh**. Süyûtî eseri, Leblî'nin *Faşîh* üzerinde yazdığı iki şerhlerden bir olarak yâd eder (Süyûtî, t.y.b, s. 403). "Müellif bu kitabını, kendisinin ders halkasında bulunduğu esnada Sa'leb'in *Faşîh*'ini okutmadaki maharetini gören İşbîliye vezirlerinden Ebû Bekir b. Vezîr Ebü'l-Hasan'ın isteği üzerine telif etmiştir. Leblî'nin dil ve edebiyattaki engin bilgisini ve zengin kültürünü gösteren eser *Faşîh*'in en geniş şerhlerindedir. Doksan bir kaynaktan yararlanarak hazırladığı şerhte müellif, eleştirilere karşı Sa'leb'i savunmuş ve ondan yana bir yaklaşım sergilemiştir. Şerhin özgün yanlarından biri de zamanımıza ulaşmayan birçok lugat ve kitapla *Faşîh* şerhlerinden zengin nakilleri içermesidir" (Hazer, 2019, ss. 151-153). Birçok biyografik çalışmalarda da adı zikredilen söz konusu eser, Abdülmelik es-Sebtî tarafından tahkik edilerek Ümmülkurâ Üniversitesi Arap Dili Bölümü'nde doktora tezi olarak sunulmuş olup 1418/1997 yılında Mekke'de neşredilmiştir (el-Leblî, 1997a).

2.34. Ebû Ca'fer el-Leblî, **Lubâbu tuhfeti'l-mecdi's-şarîh**. Dille ilgili yanlışları tespit ve tashih etme alanında bilimsel değeri olan dilbilimsel eserlerden biridir. İlgili şerh, müellifin bundan önce zikredilen şerhinin muhtasar versiyonudur. Aynı zamanda Süyûtî'nin müellife ait zikrettiği iki şerhlerden bir olarak düşünülmektedir. *Lubâb*'i, Mustafa

Abdulhâfiz Sâlim tahkik edilmekle birlikte birinci cildi, Abdülkerim Ali Osman 'Üfi tarafından tahkik edilerek Ümmülkurâ Üniversitesi Arap Dili Bölümü'nde doktora tezi olarak çalışılmıştır (Leblî, 2011b).

2.35. Ebû Ali es-Sukerî (öl.?), **Şerhu'l-faşîh**. Yedinci asrın âlimlerinden biri olan Sukerî'nin bu şerhini Kâtîp Çelebî ve Kannevcî zikretmişlerdir (Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 435).

2.36. Ebû Bekir Muhammed b. İdrîs el-Kâdâî' (ö. 707), **Şerhu'l-faşîh** (fî ercûze): İdrîs el-Kâdâî'nin bu şerhini Kâtîp Çelebî, Kannevcî, Ömer Rızâ Kehhâle, Lisânuddîn İbnu'l-Hatîb (ö. 776/1374-75) ve İbn Ferhûn (ö. 799/1397) gibi âlimler zikretmişlerdir (Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 437; Kehhâle, 1985, ss. 34-35; İbnu'l-Hatîb, 1955, s. 76; İbn Ferhûn, 1972, s. 302).

2.37. Muhammed b. İdrîs el-Estabûnî (ö. 707), **Şerhu'l-faşîh**. Eseri sadece Süyûtî zikretmiştir (Süyûtî, t.y.b, s. 220).

2.38. Tâcuddîn b. Mektûm el-Kîsî (ö. 749), **Şerhu'l-faşîh**. Söz konusu şerhi, Kâtîp Çelebî, Kannevcî, Süyûtî, İbnu'l-İmâd el-Hanbelî (ö. 1089/1679) ve Dâvûdî (ö. 945/1539) gibi araştırmacılar nakletmişlerdir (Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 436; Süyûtî, t.y.b, s. 327; İbnü'l-İmâd, 1986, s. 159; ed-Dâvûdî, 1972, s. 52).

2.39. İbni't-Tayyib eş-Şarkî el-Fâsî (ö. 1113/1701), **Muvaṭṭı'etu'l-faşîh li-Muvaṭṭa'eti'l-faşîh**. Bu, İbnu'l-Murahhal'in (ö. 699/1299) *Kitâbu'l-faşîh*'i nazma çektiği eserinin şerhidir. Aynı zamanda *Faşîh*'in uzun şerhlerinden biri olup yaklaşık 1500 beyitten oluşmaktadır. Arap dili literatüründe zekâsı ve dil bilimlerindeki kabiliyetiyle tanınan müellif, çalışmasında diğer şârihlere göre farklı bir yöntem izlemiş, Sa'leb'in fasih olarak kabul etmediği birçok kelimenin fasih olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Eseri, Muhammed 'İzzet el-Kânâvî tahkik ederek Ezher Üniversitesi'nde 1975 yılında Doktora tezi olarak hazırlamıştır (Demirayak, 2016, s. 267; Özel, 2020, ss. 620-622). Bunun yanı sıra Abdulâlî Ğayrî de Doktora tezi olarak çalışmış ve *el-Kadâyâ el-mu'cem el-Arabî fi kitâb İbni't-Tayyib eş-Şarkî* olarak neşretmiştir (Ğayrî, 1989).

2.40. İbnu'l-Hâc es-Sulemî (ö. 1232/1817), **Şerhu nazmi'l-faşîh li İbnu'l-Murahhal**. Eseri, müellifin oğlu Muhammed Tâlib İbnu'l-Hâc (ö. 1273/1857), yazma nüshaları içinde zikretmiş ve eserin tamamlanmadığını da ifade etmiştir (Ğayrî, 1989, ss. 16-17).

2.41. Ebu'l-Kâsım Sa'leb el-İsfahânî (ö. ?), **Şerhu'l-faşîh**. Eseri, Carl Brockelmann ve Fuat Sezgin zikretmişlerdir (Brockelmann, 1983, s. 212; Sezgin, 1408, s. 256).

2.42. Hadramî (ö. ?), **Şerhu'l-faşîh'i Sa'leb**. Eseri, Ebû Ca'fer el-Leblî, *Tuhfetu'l-mecdi's-sarıh* adlı şerhinde zikretmiştir (Leblî, 1997a, s. 41, 137).

2.43. Anonim, **el-Câmi'u'l-muhezzeb fi şerhi muşkil faşîh'i Sa'leb**. Yazarı belli olmayan söz konusu şerhin bir nüshası Bağdat müzesinde olduğu belirtilmiştir.

3. Eser Üzerine Yazılmış Manzûmeler

المَنْظُومَاتُ kelimesi, manzûm kelimesinin çoğulu olup sözlükte “dizmek, ipe inci dizmek” anlamındaki nazm kelimesinden türemiştir. Morfoloji cihetiyle ism-i mef'ûl olup mâzi, muzârî, mastar ve ism-i fâili, *نَظَمَ يَنْظِمُ ، نَظَمًا وَنِظَامًا ، نَظَمَ* şeklindedir. Geleneksel edebiyatta nazımla şiir bir tutulmuş ve bu iki sözcük birbirinin yerine kullanılmıştır. Fakat şiirde sanat kaygısı ve söyleyiş güzelliği ön planda iken manzûmede bu kaygı yoktur. Manzûme kelimesi genellikle şiir ve şiir telifi için kullanılsa da farklı edebî türlerde de kullanılmıştır (İbn Manzûr, 1414, s. 578; er-Râzî, Muhtârû's-şîhâh, s. 313; ez-Zebîdî, 1999, 496).

İlk dönemlerden beri ulemâ ve udebâ, Arapça öğretimini kolaylaştırmak için büyük çaba sarf etmiş ve farklı yöntemler denemişlerdir. Bu metotlardan biri de ilim taliplisine yönelik özet ve pratik metinler oluşturulmasıdır. Bu yöntemle herhangi bir bilim dalının temel kurallarını talebeye ezberleterek öğretilmek istenmiştir. Bu amaçla hadis, tarih, tıp ve gramer gibi pek çok bilim dalında özet metinler telif edilmiştir. Tarihî süreç içinde söz konusu eserlerin ve çalışmaların bir kısmı manzûm, bir kısmı ise nesir olarak kaleme alınmıştır. İlk olarak hendese, tıp, tarih ve Arap dili gibi ilim dallarında başlayan bu yöntem, zamanla bir gelenek haline gelmiş ve birçok ilim dalına yayılmıştır. Manzûmeler, öğretici özelliğiyle, anlatma ve göstermenin ön planda olmasıyla ve gerçek anlam yönünden zengin olma gibi özellikleriyle literatürde önemli bir yer edinmiştir. Bu perspektiften hareketle özellikle *Elfiye* türü eserler başta olmak üzere Arap dili ve edebiyatı öğretim geleneğinde manzûm geleneğin önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Dolayısıyla nazımla yazılmış, şiir biçimindeki manzûmeler, öğretimi kolaylaştırmak amacıyla yönelik olarak yazılmış edebî türlerdir (Yediyıldız, 2020, ss. 5-6).

Lahnı tespit ve tashih alanındaki önemine binaen ezberlenmesini ve öğretilmesini kolaylaştırmak gayesiyle *Kitâbu'l-faşîh* nazma aktarılmış ve üzerine manzûmeler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda tespit edilen manzûmeler şu şekildedir:

3.1. Ali b. Muhammed el-Merâdî (ö.563), *Nazmu faşîh ve şerhi*. Eseri sadece Merâkişî zikretmiştir (es-Sâgânî, 1970, s. 404).

3.2. Abdullatîf el-Bağdâdî (öl. 629/1231), *Nazmu'l-faşîh*. Eseri Kâtip Çelebî ve Kannevcî zikretmişlerdir (Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 438).

3.3. İbn Ebu'l-Hadîd (ö. 656/1258), *Nazmu'l-faşîh*. Eseri, Muhammed Bedevî el-Mahtûn, tahkik ederek 1979 yılında *Mecelletu'l-Ma'hedi'l-mahtûtâtü'l-Arabî* dergisinin yirmi beşinci cildinde neşretmiştir (el-Mahtûn, 1979, ss. 61-167). “İbn Ebu'l-Hadîd'in 785 beyitlik bu manzumeyi 643 (1245) yılında ve yirmi saatte kaleme aldığı kaydedilmektedir.” (Özbalıkçı, 1999, ss. 663-666).

3.4. Şihâbuddîn b. Halîl el-Hûbî (ö. 693), ***Naẓmu'l-faşîh***. Eseri, Safedî, Süyûtî, Kâtip Çelebi ve Kannevcî kaydetmişlerdir (Safedî, 1397, s. 138; Süyûtî, t.y.b, s. 24; Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 436).

3.5. İbnu'l-Murahhal (ö. 699/1300), ***el-Muvaṭṭatu'l-faşîh***. *Manzûmetu faşîh'ı Şa'leb*, *Naẓmu'l-faşîh* ve *el-Manzûmetu'l-muvaṭṭa* gibi isimlerle de anılmaktadır. 1340 kıt'adan oluşan bu eserinde yazar, *Kitabu'l-faşîh'i* urcûze formatında nazmetmiş, bunun yanı sıra üzerine şerh de kaleme almıştır. Farklı kütüphanelerde birçok nüshasının olduğu kaydedilmektedir (Sezgin, 1408, s. 258; Benli, 2000, ss. 140-141).

3.6. İbnu'l-Murahhal, ***es-Şabîh fî nazmi'l-faşîh***. Eser, on ikinci asırda yazılmış ve yaklaşık 24 sayfadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunduğu rivayet edilmektedir (No: 4485) (Şişn, 1402, s. 179).

3.7. Ebû Abdullâh b. Ca'fer Eslemî el-Belyânî (ö. 764), ***Naẓmu'l-faşîh***. İlgili şerhi, Safedî, Süyûtî, Kâtip Çelebi ve Kannevcî zikretmişlerdir (Süyûtî, t.y.b, s. 221; Çelebi, 1402, s. 1273; Kannevcî, 1988, s. 438).

3.8. İbn Câbir el-Hevvârî (ö. 780/1378), ***Hilyetu'l-faşîh fî nazmi'l-faşîh***. *Hilyetu'l-faşîh* manzûmesi, özelde Arap dili alanında uzmanların, genelde ise ilgili konulardaki araştırmacıların ilgi alanına girmektedir. Eser, dil bilimleri disiplininin bir parçası olup şiir, gramer, edebiyat, belâgat ve Arap edebiyatı gibi diğer disiplinlerle yakından ilişkilidir. Aynı zamanda eser, 747 (1346) tarihinde el-Bîre'de tamamlanmış olup 1680 beyit içermektedir. Brockelmann ve Fuat Sezgi'nin bahsettiği çeşitli kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır (Brockelmann, 1983, s. 212; Sezgin, 1408, s. 259).

3.9. Ebû Bekir Şerîf el-İdrîsî es-Sebtî (ö. 809), ***Naẓmu faşîh ve şerhi***. Eserin bir nüshasının Ribat'ta Hizânetu'l-Âmme kütüphanesinde bulunduğu rivayet edilmektedir (Ğayrî, 1989, s. 17).

4. Eser Üzerine Yazılmış Tehzîb, Tertîb ve Muḥâkâtlar

التَّهْدِيْب kelimesi, **يُهْدِيْب - هَدَيْْب** fiilinin mastarı olup tef'îl babındandır. İsm-i fâili, **مُهْدِيْب** ve ism-i mef'ûlu ise **مُهْدِيْب** formatında gelmektedir. Literatürde çok kullanılan meşhûr kelimelerdendir. Söz konusu kelime, leksik bağlamıyla temelde, “düzeltmek, arıtmak ve temizlemek” gibi anlamlara gelmektedir. Arap dili terminolojisinde ise “bir kitabı kısaltmak, ikmâl ve tashih etmek, yeniden düzenlemek suretiyle ortaya konulan eser” için kullanılmaktadır (İbn Manzûr, 1414, ss. 782-783; ez-Zebîdî, t.y., ss. 386-387; Özel, 2020, ss. 325-328). Arap dili terminolojisinde tehzîb, târihî seyri içerisinde literal anlamına ilaveten zıfâde edildiği şeye veya bilim dalına binaen anlam kazanan bir kelimedir. Nitekim o, ifadeyle ilgili kullanımında, “belâgat ehli tarafından kusur olarak görülen şeylerden arındırmak”, kitap için kullanıldığında “gereksiz bilgileri ayıklayarak kısaltmak” ve “Tehzîbü'l-ahlâk” denildiğinde ise “ahlâkın güzelleştirilmesi” manasına gelmektedir (Özel, 2020, ss. 325-328). Genellikle tehzîb ile ilgili çalışmalarda kapsamlı bilgilerin kısa ve öz

olmasını, okunmasını, anlaşılmasını ve yazıya dökülmesini kolaylaştırmak; tekrarları ve zamanla önemini yitiren bilgileri ortadan kaldırmak ve böylece ondan beklenen faydayı sağlamak gibi amaçlar güdülmüştür (Özel, 2020, ss. 325-328).

رَتَّبَ -رَتَّبَ fiilinin mastarı olan tertîb kavramı da leksik cihetiyle “düzeltmek, düzene koymak, sıraya koymak, hazırlamak” gibi anlamları ifade edip gerek anlamsal gerek işlevsel olarak tehzîb kavramına yakın bir kavramdır. Bu perspektiften hareketle bazı çalışmalar, - *تَهْدِيبٌ وَتَرْتِيبُ الْإِتْقَانِ فِي عُلُومِ الْقُرْآنِ* da olduğu gibi- bu iki kavramla isimlendirilmiştir (er-Râzî, 1999, s. 117; İbn Manzûr, 1414, ss. 409-410; ez-Zebîdî, 1306, ss. 66-67).

مُحَاكَاةٌ kelimesi ise morfolojik bağlamında *حَاكَى يُحَاكِي* fiilinin mastarıdır. İsm-i fâili *مُحَاكٍ* ve ism-i mefulü ise *مُحَاكِي* formatında gelmektedir. Sözlükte, “taklit, taklit etme, andırmak, benzetmek” gibi anlamlara gelmektedir. Bu, edebiyat eleştirisi ve felsefede kullanılan bir terimdir. Leksik bağlamıyla temelde, “taklit, taklit etmek, algılanamaz benzerlik, zıtlık, temsil, kılık değiştirme, ifade edimi, benzetme eylemi ve kendini sunma gibi geniş bir anlam yelpazesine sahiptir (İbn Manzûr, 1414, s. 191; Firûzâbâdî, 2005b, s. 346).

Muḥâkât lafzı, ilk olarak Platon'un *Erdemli Şehir* isimli kitabındaki felsefesinden ve Aristoteles'in *Şiir Sanatı* adlı eserindeki görüşlerinden kaynaklanan bir fikir olduğu iddia edilmektedir. Daha sonra kısa sürede felsefi fikir, edebiyat ve onun üretimi ile yakından ilgili bir teoriye dönüşerek, bilim adamları tarafından sınırları ve detayları sorgulanan ve tartışılan kavrama dönüşmüştür. Dolayısıyla muḥâkât lafzı, Yunan kökenli bir kelime olup ilk olarak *الحكاية* şeklinde kullanılan kelime, tercüme döneminde çevirmenler tarafından *مُحَاكَاةٌ* olarak yani, mastar-ı mîmî olarak değiştirilmiştir (Hûzû, 1981, s. 92). Bazı sözlüklerde ise muḥâkât kelimesi, bir şeyi aynen olduğu gibi iade etmek şeklinde tanımlanarak taklit kelimesiyle eş anlamlı olarak değerlendirilmiştir (Salîhâ, 2006, ss. 3-4).

Muḥâkât kelimesi, eski Yunanca bir kelime olmasına, felsefe ve düşüncede önemli bir yere sahip olmasına rağmen, terimsel anlamıyla bağımsızlığını geç kazanmıştır. Nihayetinde söz konusu kelime, terimsel anlamıyla, düşünür ve filozofların çalışmalarının büyük bir bölümünde yer edinmiştir. Bazıları bunun mümasele ve benzerlik olduğunu değerlendirirken, bazıları da bunun bir hakikat aktarımı olduğu şeklinde yorumlamıştır. Bazı düşünürler ise muḥâkât lafzını, taklit ve nash ile ilişkilendirdiklerinden dolayı muḥâkâtla *السرقاات الأدبية*/edebi hırsızlık meselesi birbirine karışmıştır. Fakat bu konuda yadsınamaz gerçek şudur ki, terimsel ve bilimsel anlamıyla muḥâkât, sanat eserini canlılık ve yaratıcılıkla karakterize ederek gerçeği doğru bir şekilde aktarması ve kopyalamaktan kaçınmasıdır. Bu yönüyle söz konusu sanat, yaratıcılık yönüyle temeyyüz etmektedir (Salîhâ, 2006, s. 5vd.). Daha çok şiirle ilgili olmasına rağmen farklı alanlarda da muḥâkâtlar telif edilmiştir. *Kitâbu'l-faşîh* üzerine kaleme alınmış tehzîb, tertîb ve muḥâkâtlar ise şunlardır:

4.1. Ebû Sehl el-Herevî, *Tehzibu'l- faşîh*. Herevî'nin *Kitâbu'l-faşîh* üzerine yazdığı ilk çalışmalarıdır. Müellif, gerek *İsfâru'l-faşîh*'in mukaddimesinde gerekse *Telvîh fî şerh'l-faşîh* eserinde söz konusu eserin adını, telif amacını ve kendisinde nasıl bir metot izlediğini zikretmiştir (el-Herevî, 1420a, s. 309; a.mlf. t.y.b, s. 51.)²

4.2. Ahmed Hasan Sittâ (ö. ?), *Tertibu faşîhi'l-lugati'l-Arabî*. Yazar, hicri on dördüncü asrın âlimlerindedir. Eser, *Kitâbu'l-faşîh*'in muhtevasının alfabetik sıraya göre düzenlenmiş şeklidir. Söz konusu eserin bir nüshası, yazarın el yazmasıyla Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de bulunduğu rivayet edilmektedir (Brockelmann, 1983, s. 256; el-Herevî, 1420a, s. 50).

4.3. Muhammed Efnedî Diyâb, *Kalâidu'z-zeheb fî faşîhi'l-kelâmi'l-Arab*. Eser, Nezâreti'l-Maârif'te bir müfettiş olan Muhammed Efendi Diab tarafından yazılmıştır. Katar Milli Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan ilgili eser, 5000'den fazla dilbilimsel şevahidi, yaklaşık 500 şiiri, 500 ayeti, 150 hadisi, 100 atasözünü ve çok sayıda hikmetli sözleri içerdigi ifade edilmektedir (İbn Nâkiyâ, 1973, s. 65).

5. Eser Üzerine Yazılmış Zeyiller

الذيل/zeyl kelimesi, *تَدْيِيلٌ - ذَائِلٌ* fiilinin asli mastarı olup çoğulu *ذُيُوكٌ* ve *أَذْيَائِكٌ* şeklinde gelmektedir. Leksik cihetiyle, “kuyruk, ilave, elbise eteği, ayakucu, katkı, bir şeye sonradan yazılan yazı ve bir şeyin devamı” gibi kullanıldığı metnin siyâk-sibâkına bağlı olarak muhtelif anlamlara gelmektedir. Aynı kökten gelen *تَدْيِيلٌ/tezyîl* mastarı ise “esere yazılan ek” demektir (Durmuş, 2013, ss. 339-342). Arap dili terminolojisinde ise zeyil, orijinal bir metni ve içeriğini, muhteva veya kronoloji bakımından tamamlamak, eksikliklerini gidermek veya eklemeler yapmak gayesiyle yazılan eser türünü ifade etmektedir (Durmuş, 2013, s. 339).

“İslâm telif geleneğinde zeyille eş anlamlı veya yakın anlamda birçok terim kullanılmıştır. Bunlar ‘sıla, tekmîl, tekmile, ikmâl, tetimme, tamam, itmâm, fâit, fevât, istidrâk, müstedrek, ziyâde, ziyâdât, zevâid’ ve daha az kullanılan ‘tehzîb, teznîb, tatrîz, vâfî, muktefî, vişâh, tevşîh, mâ ağfelehû, medd, sebt’ gibi kelimelerdir” (Durmuş, 2013, ss. 339-342). *Kitâbu'l-faşîh* üzerine telif edilmiş zeyiller ise şunlardır:

5.1. Muhammed b. Osman C'ad eş-Şeybânî (ö. 320), *Ziyâdâtu'l-faşîh*. Eserin, Princeton Garrett'da (Yehuda -461) hicri 11. yüzyılda yazılmış üç yaprak halinde bir nüshası olduğu iddia edilmektedir (Sezgin, 1408, s. 313).

5.2. Ebû Ömer ez-Zâhid Gulâmu Sa'leb (ö. 345/957), *Fâ'iti'l-Faşîh*. Yazar bu eserini, aynı zamanda hocası olan Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in *Faşîh*'ini tamamlamak üzere kaleme almış, onda yer almayan bazı bâb ve kelimeleri eserine ilave etmiş ve yanlış gördüğü yerleri tashih etmiştir. Birçok bibliyografik çalışmalarda zikredilen söz konusu eser, Muhammed Abdülkâdir Ahmed tarafından önce bir dergide, daha sonra müstakil bir kitap olarak

² Fakat eserin mahtût veya basılı versiyonuna ulaşamadım.

yayımlanmıştır. Eser, Abdülazîz Matar tarafından da tahkik edilerek Kahire'deki Aynü'ş-Şems Üniversitesi'nde neşredilmiştir (Gulâmu Sa'leb, 1976; Muhammed, 1996, ss. 188-189).

5.3. Ebu'l-Hüseyn b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 395/1004), **Tamâmu faşîhi'l-keîâm**. İbn Fâris, *Faşîh* üzerine telif ettiği bu eserini, zeyil şeklinde ele almıştır. Söz konusu eser, Arap dili sahasında özellikle Kûfe dil ekolünde büyük bir otorite olan müellifin önemli çalışmalarından biri olup küçük hacmine rağmen okuyucusunun sözlük bilgisine büyük katkılar sunan bir çalışmadır. Eser, tarihî süreç içerisinde farklı kişiler tarafından basımları yapılmış ve son olarak da Ziyân Ahmed el-Hâc İbrâhîm tarafından tahkik edilerek 1995 yılında yayımlanmıştır (İbn Fâris, 1995).

5.4. Ebu'l-Fevâid Muhammed b. Gaznevî (ö.?), **Zeylu Faşîh'l-keîâm**. Dijital ortamda basılı versiyonu olmayan eserin bir nüshası Lâlelî ve diğer bir nüshası ise Beşir Ağâ kütüphanesinde bulunduğu rivayet edilmektedir (el-Herevî, 1420, s. 52).

5.5. Muvaffakuddîn Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231), **Zeylu faşîhi Sa'leb**. Eser, farklı mecmualar içinde iki defa basılmıştır. İlk olarak *eş-Turafu'l-edebiyye li't- tûlâbi'l-lugati'l-Arabî* adlı macmûanın içinde Kahir'de Matbaatü's-Saâde'de 1285 yılında basılmıştır. İkinci olarak da Abdülmün'im el-Hafâcî tarafından tahkik edilerek 1949 yılında neşredilmiştir. Eserin bu baskısında *Kitâbu'l-faşîh*, Harevî'nin *Şerhi*, Bağdâdî'nin *Zeyli*, İbn Dureyd'in (ö. 321/933) *İstiķâku'l-esmâ'nın* mukaddimesi, Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ının şevâhidi ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Fe'altu ve ef'altu* risâlesi bir arada yayımlanmıştır (Abdüllatîf el-Bağdâdî, 1949; Durmuş, 2009, ss. 25-27; Demirayak, 2016, s. 267).

6. Eser Üzerine Yazılmış Nağd ve İntişârlar

نَقْد/nağd kelimesi, **نَقَدَ نَقْدًا** fiilinin mastarıdır. Morfolojik cihetiyle ism-i fâilî **نَقْدٌ** ve ism-i mef'ûlü ise **مَنْقُودٌ** şeklinde gelmektedir. Nağd kelimesi, leksik anlamıyla temelde, “madeni paranın gerçeğini sahtesinden ayırmak, ücreti peşin ödemek, *mal/para vb.* nakit olarak vermek, sözün güzel ve kusurlu yanlarını ortaya koyup açıklamak” gibi anlamları ifade etmektedir (Ferâhîdî, t.y. s. 118; İbn Manzûr, 1414, 425; ez-Zebîdî, 1306, s. 230).

Arap dili terminolojisinde ise nağd, edebî bir eserin tamamlandıktan sonra belirlenmiş ölçütlere göre bütüncül bir şekilde incelenmesi ve analiz edilmesi olarak tanımlanır. Söz konusu kelime, Türkçe'de eleştiri ve tenkit kelimeleriyle ifade edilir. Nağd, bazılarının sandığı gibi sadece kusurları ve kötü yönleri belirtmekle sınırlı değildir. Aksine nağd, eleştiriye konu olan şeyin iyi ve kötü tüm yönlerini içerir. Aynı zamanda eleştiriye konu olan şey, eleştirmen açısından bir ürün, eylem, söylem, yaratım veya çeşitli alanlarda bir kişi veya bir grup insan tarafından alınan kararlar olabilir. Nağd, eleştirmenin analizine göre içindeki güçlü yönlerinden, kalitesinden ve doğruluğundan da bahseder ve bazen bu doğrultudan çözümler önerebilir. Özellikle yapıcı eleştiri, bireyin geçmişteki başarısızlıklarını iyileştirmesine ve hatalarını düzeltmesine yardımcı olmakla birlikte onun

gelişmesine de yardımcı olduğu muhakkaktır (Demirayak, 2016, ss. 142-143; Rachid & Bakırcı, 2021, ss. 127-141).

Daha özel kurallara dayanan naqd türü ise edebiyat, siyaset ve kamusal hayatın çeşitli alanlarında cereyan eden eleştiridir. Yapıldığı sanata göre ölçü ve kriterleri değişmekle birlikte edebî metnin doğru ve yapıcı bir şekilde değerlendirilmesi, onun güzel tarafını, niteliğini ve eksik noktalarını ortaya koyması; derecesini ve değerini belirtmesi, nihayetinde onu belli kriterlere göre yargılaması ve benzer durumdakilerle tasnif etmesinden dolayı önem arz etmektedir. Bu bağlamda naqd sanatı, farklı alanlarda olduğu gibi Arap dili edebiyatında da önemli bir yere sahiptir. “Arap edebiyatında edebî eserlerin şekil yapılarıyla ilgilenen bu edebî tür, “belâgat”ın bir şubesi sayılmış, ancak belli bir zamandan sonra bağımsız bir edebî tür halini almıştır.” (Demirayak, 2016, s. 143). Edebî eserleri eleştirme ve gözden geçirme yönelik telif hareketi, yüzyıllar süren Arap bilimsel aksiyon sırasında telif ve tasnif ile paralel olarak gelişmiş ve önemli bir literatür oluşturmuştur.

İfti’âl bâbında olan *انتصار* /intişâr kelimesi ise *يُنْتَصِرُ* fiilinin mastarıdır. *نَصَرَ* kökünden gelen intişâr sözcüğü sözlükte, “başarı, başarmak , muvaffakiyet ve galibiyet” gibi anlamlara gelmektedir. İsm-i fâili *مُنْتَصِرٌ* ve ism-i mefulü ise *مُنْتَصَرٌ عَلَيْهِ* dir. Leksik anlamıyla bağlantılı olarak literal anlamıyla intişâr, herhangi bir esere yapılan eleştirilere reddiye olarak yazılmış çalışmalar olarak nitelendirilebilir. Başka bir ifadeyle müelliften yana tutum takınarak yazılan savunma ve destekleme çalışmalarıdır. Burada dikkat çeken en belirgin birincil nokta ise yazarın ilgili alandaki muvaffakiyetini ve başarısını tespit etmeye çalışmaktır. Fakat intişâr meselesi literatürde şerh, zeyil ve naqd kadar yaygın değildir. *Kitabu’l-faşiḥ* üzerine telif edilmiş naqd ve intişârlar ise şunlardır:

6.1. Ebû İshâk b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923), *er-Red ‘alâ Şa’leb fi’l-faşiḥ*. Ayrıca eser, *Ḥaṭṭau faşiḥ’i Sa’leb li’z-Zeccâc, İstidrâku’z-Zeccâc ‘ale’l-faşiḥ* ve *el-Mu’âḥzât ‘ale’l-faşiḥ li-Şa’leb* gibi farklı isimlerle de bilinmektedir. Eseri, klasik âlimlerden Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ’da* ve Suyûtî, *el-Muzhir* ve *Eşbâh ve’n-nezâir* adlı eserlerinde nakletmişlerdir (Yâkût el-Hamevî, 1993, ss. 55-57; Suyûtî, 1986a, ss. 202-207; a.mlf. t.y.c, ss. 123-124). Bunun yanı sıra eseri, Abdülmün’im Ahmed Sâlih ve Sabîh Hamûd eş-Şâtî, Irak Süleymaniye Üniversitesi’nde *İntişâru’l-Cevâlikî* içinde ve “er-Red ‘alâ ez-Zeccâc fi mesâil ehazehâ ‘alâ Şa’leb, şanatu’l- Cevâlikî” ismi altında neşretmişlerdir (Sâlih & Şâtî, 1979; İşler, 2013, ss. 173-174).

6.2. Ali b. Hamza el-Basrî (ö. 375/975), *et-Tenbîh ‘alâ mâ fi’l-faşiḥ mine’l-ğalaṭ*. İlk kez 1904 yılında İngiliz Oryantalist Richard Bell tarafından *British Journal*’da yayımlandı (İbn Durustevayh, 2004/1425, s. 161). Daha sonra Abdulaziz el-Mîmnî, *et-Tenbîhât ‘alâ eġâliti’r-ruvât* içinde, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’nın (ö. 207/822) *el-Maḫşûr ve’l-memdûd* eseriyle birlikte Kahire’de 1967 yılında tekrar neşretmiştir.

6.3. İbn Hâleveyh (ö. 370/980), *İntişâru İbn Hâleveyh li-Şa'leb*. Ebû İshak ez-Zeccâc tarafından Sa'leb'in *Faşîh*'ine yapılan tenkitlere reddiye olarak yazılmış ve onun sözleri alıntılanarak çeşitli dozajlarda eleştirmiştir (Tural, 1999, ss. 14-16). Eserin tamamı, Suyûtî tarafından *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserde kayıt altına alınmış ve İbn Nâkiyâ da *Şerhu'l-faşîh*'inde ondan çokça alıntı yapmıştır. Son olarak da ilgili eserler bağlamında Muhammed Ali 'Atâ eseri tahkik ederek yayımlanmıştır (İbn Hâleveyh, 2018).

6.4. Ebu'l-Hüseyn b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî, *İntişâru İbn Fâris li-Şa'leb*. Müellif, Daha önceden de zikredildiği gibi *Faşîh* üzerine bir *Tetimme* kaleme aldığı gibi bir *İntişâr* da yazdığı kaydedilmektedir. Söz konusu eseri Süyûtî, Kâtip Çelebi ve Bağdâdî gibi âlimler zikretmişlerdir (Süyûtî, t.y.b, s. 325; Çelebi, 1402, s. 173).

Sonuç

Bu çalışmada, *Kitabu'l-faşîh* üzerine yapılmış çalışmalar araştırılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır: Eser, alanda eğitici bir yapıt olup zengin materyal ve metodolojisiyle öne çıkmaktadır. Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ıyla birlikte büyük çaplı ve dilbilimsel bir hareketin zeminini hazırlayan, dilbilimsel hata ve galat yanlıgılarla mücadele etmek için yazılan ilk çalışmalardan biri olduğu tespit edilmiştir. Eser, halk dilinde yanlış kullanılan kelime ve ifadelerin sahih veya en sahih şekillerini tespit edip okuyucuya sunma gibi özellikleri yanında eğitici özelliğiyle de bilim adamları tarafından kabul görmüş ve ilgilerine mazhar olmuştur. Söz konusu eser, yazıldığı günden itibaren şerh, manzûme, zeyil, tehzîb, tertîb, muhâkât, naqd ve intişâr gibi birçok araştırmaya konu olmuş, nicelik ve nitelik bakımından üzerinde bir hayli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı matbû ve dijital ortamda bulunurken, bir kısmı da kaynak kitaplarda sadece ismen varlığını korumuş ve günümüze ulaşamamıştır. Bunların her biri filolojik bağlamda önemli çalışmalar olup neredeyse tamamının mukaddimelerinde *Faşîh*'le ilgili yapılmış çalışmalara atıfta bulunmuştur. Bununla birlikte doyurucu ve tatmin edici bilgilere yer verilmediği gibi bazı çalışmalardan da bahsedilmemiştir. Eser üzerine yapılan çalışmalar arasında şerhler ilk sırada yer almaktadır. Yaklaşık kırk beş şerh yazılmış, bunlardan Gulâmu Sa'leb'in, *Fâ'itî'l-faşîh*'i, İbn Dursteveyh'in *Taşhîhu'l-faşîh*'i, İbn Hâleveyh'in, *Şerhu faşîh'i Şa'leb*'i, Merzûkî'nin *Şerhu faşîh'i Sa'leb*'i, Herevî'nin *İsfâru'l-faşîh*'i ve *et-Telvîh fi şerhi'l-faşîh*'i, Vâhidî'nin *Şerhu'l-faşîh*'i, İbn Nâkiyâ'nın *Şerhu'l-faşîh*'i, Zemahşerî'nin *Şerhu'l-faşîh*'i, İbn Hişâm el-Lahmî'nin *Şerhu'l-faşîh*'i, Ebû'r-Rebî'el-Kelâî'nin *Cuhdu'n-naşîh ve hazzu'l-menîh fi huşbeti'l-faşîh*'i, Ebû Ca'fer el-Leblî'nin *Tuhfetu'l-mecdî's-şarîh*'i ve *Lubâbu tuhfeti'l-mecdî's-şarîh*'i, Fâsî'nin *Muvaţti'etü'l-faşîh li-Muvaţta'eti'l-faşîh*'i ve Ebu'l-Abbâs et-Tedmirî'nin, *et-Taşrîh bi's-şerhi'l-garîbi'l-faşîh*'i günümüze ulaşabilmeyi başarmış ve matbû şerhlerdir. Eser üzerine yaklaşık on manzûme telif edilmiş, bunlardan sadece İbn Ebu'l-Hadîd'in *Naẓmu'l-faşîh*'i, İbnü'l-Murahhal'ın *el-Muvaţtatu'l-faşîh*'i, İbn Câbir el-Hevârî'nin *Hilyetu'l-faşîh fi nazmi'l-faşîh*'i basılmış manzûmelerdir. Eser üzerine tehzîb, tertîb ve muhâkât çerçevesinde üç eser kaleme alınmıştır. Bunlardan Ahmed Hasan Sittâ'nın *Tertibu faşîhi'l-lugati'l-Arabîsi* ve Diyâb'inin *Kalâidu'z-zeheb fi faşîhi'l-keîmi'l-Arabîsi* matbû eserlerdir. Eser üzerine beş

zeyil, başka bir ifadeyle tetimme veya mutemmime yazılmış ve söz konusu zeyillerden Gulâmu Sa'leb'in *Fâ'iti'l-Faşîh'i*, İbn Fâris'in *Tamâmu faşîh'i'l-kelâm'i* ve Abdülatîf el-Bağdâdî'nin *Zeylu faşîh'i Sa'leb'i* yayımlanmıştır. Eser üzerine naqd ve intişâr anlamında dört eser kaleme alınmış ve bunlardan Zeccâc'ın *er-Red 'alâ Şa'leb fi'l-faşîh'i*, Ali b. Hamza el-Basrî'nin *et-Tenbîh 'alâ mâ fi'l-faşîh mine'l-ğalaṭı* ve İbn Hâleveyh'in *İntişâru İbn Hâleveyh li-Şa'leb'i* matbû eserlerdir. Dolayısıyla eser, şerh, manzûme, zeyil, tehzib, tertîb, muhâkât, naqd ve intişâr mahiyetinde birçok çalışmanın telifinde hareket noktası olmuştur. Lahn literatüründe önemli bir yer dinen söz konusu çalışmalar, zengin kelime ve malzeme içeriğiyle telif tarihi sürecinde sözlük çalışmalarına mercî olmasının yanı sıra Arap dilinin büyümesine ve gelişmesine de katkı sağladığı sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Atâ, M. (2017). "ed-Devretu't-turâsiyye li fasih'i Sa'leb ta'rîfen ve tatbiken". *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye el-Merkezu'l-Câmiyyu Tandûf-Cezâir* 0/1, ss. 23-28.
- Abdülkâdir el-Bağdâdî. (1409). *Hizânetu'l-edeb.* (thk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Hârûn). Kahire: Mektebetu'l-Hancî.
- Abdülatîf el-Bağdâdî, Muvaffakuddîn. (1949). *Zeylu faşîh'i Sa'leb.* (Nşr. Muhammed Abdülmün'im el-Hafâcî). Kahire: Matbaatu Numuziciyye.
- Aladağ, M. Ş. (2021). "Âyetlerin İktibâsında Öne Çıkan Edebî Gayeler: Klasik Arap Edebiyatı Özelinde". *Balıkesir İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, ss. 95-117.
- Askerî, Ebû Hilâl. (1408). *Cemheretu'l-emşâl.* (thk. Ahmed Abdüsselâm). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî.
- Aynî, Bedruddîn. *Maḳâşidu'n-naḥviyye.* (C. 4). Bulak: y.y. 1299.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. (t.y.) *Hediyyetu'l-'ârifin.* Beyrut: Dâru l'hyâ'id-Turâsil Arabî.
- Bedevî, Muhammed el-Mahtûn. (1979). "Naḫmu'l- Faşîh li'l-İbn Ebu'l-Hadîd". *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-maḥṭûṭâtu'l-Arabî* 25, ss. 61-167.
- Brockelmann, C. (1983). *Târîhu't-edebi'l-Arabî.* (thk. Abdülhalim Neccâr vd.). Kahire: Daru'l-Meaarif.
- Cerrahoğlu, İ. (1976). *Tefsir Usulü.* Ankara: TDV Yayınları.
- Çelebi, K. (1402). *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn.* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Fikir.
- Çıkar, M. Ş. (2007). *Kıyâs.* Van: Ahenk Yayınları.
- Dâvûdî, Muhammed b. Alî. (1972). *Ṭabaḳātu'l-müfessirin.* (thk. Ali Muhammed Ömer). (C. 2). Kahire: Mektebetu Vehbe.
- Demirayak, K. (2016). *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi.* İstanbul: Cantaş Yayınları.

- Demirci, M. (2011). *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İfav Yay.
- Durmuş, İ. (2009). Sa'leb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 36, 25-27). İstanbul: TDV Yayınları.
- Durmuş, İ. (2013). Zeyil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 44, 339-342). İstanbul: TDV Yayınları.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. (t.y.). *Kitâbu'l-'ayn*. (thk. Mehdî Mahzûmî & İbrâhim es-Sâmerrâ). (C. 8). Kahire: Dâru'l Hilâl.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn. (2005). "şrh", *el-Kāmûsu'l-muḥîṭ*. Beyrut: Muessetu'r-Risâle.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn. (1987). *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luğa*. (thk.). Muhammed el-Mısırî. Kuveyt: Menşûrât Merkezi'l-Mahtûtât ve't-Turâs.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn. (1982a). *ed-Dureru'l-mubeşşese fi'l-ğureri'l-muşelleşe*. (thk.). Ali Hüseyin Bevvâb. Riyad: Dâru'l-Livâ.
- Gulâmu Sa'leb, Ebü Ömer ez-Zâhid. *Fâ'iti'l-faşîh*. (thk. Abdülazîz Matar). Kahire: Matbaatu Camiatu'l-'Aynu'l-Şems, 1976.
- Ğayrî, A. (1409/1989). *el-Kadâyâ el-mu'cem el-Arabî fi kitâb İbni't-Tayyib eş-Şarkî*. Ribat: Y.Y.
- Hafâcî, Muhammed Abdülmün'im. (1949). *Faşîhu Şa'leb ve's-şurûḥu'lletî 'aleyh*. Kahire: ABD Üniversitesi Kütüphanesi.
- Hâtib, A. (1975). *İ'câzu'l-Kur'an/el-l'câz fi'd-dirâsâti's-sabikîn*. Beyrut: Dâru'l-Me'ârif.
- Herevî, Ebü Sehl. (1420.). *İsfâru'l-faşîh*. (thk. Ahmed b. Sâid b. Muhammed Kaşşâş). Medine: Câmiaatu'l-İslâmî Yayınları.
- İbn Cebbân. (1991). *Şerḥu'l-faşîh fi'l-luğa*. (thk. Abdulcebbâr Ca'fer el-Kazzâz). Bağdat: Dâru'Şuûni's-Sekâfiyye el-Âmme.
- İbn Durusteveyh. (1425). *Taşḥîḥu'l-faşîh ve şerḥih*. (thk. Muhammed Bedvâ el-Mahtûn - Ramazan Abdüttevâb). Kahire: Vizâretu'l-Evkâf.
- İbn Fâris, Zekeriyâ er-Râzî. (1995). *Tamâmu faşîhi'l-keîâm*. thk. Ziyân Ahmed el-Hâc İbrâhîm. Kuveyt: Menşûrâtü'l- Merkezi'l-Mahtûtât ve't-Turâs ve'l-Vesâik.
- İbn Ferhûn, Burhâneddin. (1972). *ed-Dîbâcu'l-muzḥeb fî ma'rifeti a'yânî 'ulemâ'i'l-mezḥeb*. (thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr). Kahire: Dâru't-Turâs.
- İbn Hâleveyh. (2018). *İntişâru İbn Hâleveyh li-Şa'leb*. (thk. Muhammed Ali 'Atâ). Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtü'l-Arabiyye.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn. (1414). “şrh”. *Lisânu'l-'Arab*. (nşr. Ahmed Fâris eş-Şidyâk). (C. 15). Beyrut: Dâru Sâdr.
- İbn Nâkıyâ el-Bağdâdî. (1393/1973). *Şerhu'l-faşîh*. (thk. Abdulvehhâb Muhammed Alî el-'Advânî). Kahire: Dâru Tuğrâ.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Ya'kûb. (t.y.). *el-Fihrist*. (3. bs). Beyrut: Dâru'l-Museyere,
- İbnu'l-Hatîb, Lisânuddîn. (1955). *el-İhâta fî aḥbâri Ğirnâta*. (thk. Muhammed Abdullah İnân). (2. bs). Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh el-Hanbelî. (1986). *Şezerâtu'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*. (thk. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Kandemir, M. Y. (2022). Kelâî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 25, ss. 193-194). Ankara: TDV Yayınları.
- Kannevcî, Ebu't-Tayyib. (1988). *el-Bulğa fî uşûli'l-luğa*. (nşr. Nezîr M. Mektebî). Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî.
- Kehhâle, Ö. R. (1985). *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâs.
- Kelâî, Ebu'r-Rebî. (1991). *Cuhdu'n-naşîh ve ḥazzu'l-menîh min musâceleti'l-Ma'arri fî ḥuṭbeti'l-faşîh*. (thk. Süreyyâ Lihî). Ribat: Menşurat kulliyâtu'l-Âdâb.
- Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemâluddîn. (1950). *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nüḥât*. (thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim). (C. 2). Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Leblî, Ebû Ca'fer. (2011a). *Lubâbu tuḥfeti'l-mecdi's-şarîh*. (thk. Mustafa Abdulhâfiz Sâlim). Mekke: Câmiaatu'l-Ümmulkurâ.
- Leblî, Ebû Ca'fer. (1997b). *Tuḥfetu'l-mecdi's-şarîh fî şerhi Kitâbi'l-faşîh*. (thk. Abdülmelik es-Subeytî). Mekke: Mektebetü'l-Âdâb.
- Maden, Ş. (2015). *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârut-Tenzil Hâşiyesi*. İstanbul: İsam.
- Merzûkî, Ebû Ali. (t.y.). *Şerhu faşîhi Sa'leb*. (thk. Süleymân b. İbrâhîm el-'Âyed). b.y. y.y.
- Mikdad, S'ad Abdullah Cimril. (2003). *Şurûhu faşîhi'sa'leb el-matbûa*. Ürdün: Camiaâtu Âli Beyt, Külliyyetu'l-âdâ ve'l-'ulum, Yüksek Lisans.
- Muhammed, H. A. (1996). Gulâmu Sa'leb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 14, 188-189). İstanbul: TDV Yayınları.
- Muhammed, H. A. (1996). Gulâmu Sa'leb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 14, 188-189). İstanbul: TDV Yayınları.

- Murtazâ Zebîdî, Muhammed. (t.y.). "hzb". *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. (thk. Komisyon). Kahire: Dârü'l-Hidâye.
- Mustafâ el-Hûzû. (1981). *Nazâriyâtü's-şîir 'inde'l-'Arab*. Beyrut: Dâru't-Talîa.
- Özbalıkçı, M. R. (1999). İbn Durustevayh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 19, 420). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özel, A. (2020). İbnü't-Tayyib eş-Şarkî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 1, 620-622). Ankara: TDV Yayınları.
- Rachîd, Mahieddin & Bakırcı, Selami. (2021). "Arap Edebiyatında Edebî Eleştiriye Yeni Bir Bakış". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/3, ss. 127-141.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir. 1420/1999. "şrh". *Muhtârü's-şihâh*. (thk. Yusuf Şeyh Muhammed). Beyrut: Mektebetü'l-'Asri.
- Sa'leb, Ebu'l-Abbâs. (t.y.). *Kitâbu'l-faşîh*. (thk. Âtîf Medkûr). Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Safedî, Ebu's-Safâ. (1397). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut: Dâru Sâdr.
- Sâgânî, R. (1970). *et-Tekmile ve'z-zeyl ve's-sıla li-kitâbi Tâci'l-luğa ve Şihâhi'l-'Arabiyye li'l-Cevherî*. (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim). Kahire: Daru'l-Kutub.
- Saîd el-Efgânî. (1987). *Fî uşûli'n-naĥv*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- Sâlih, Abdülmün'im Ahmed & eş-Şâtî, Sabîh Hamûd. (1979). *er-Red 'alâ ez-Zeccâc fi mesâil ehazehâ 'alâ Sa'leb, şanatu'l- Cevâlîkî*. Irak: Süleymaniye Üniversitesi.
- Salîhâ, M. (2006). *Nazâriyetü'l-muĥâkât beyne'l-felsefe ve's-şîir*. Tilimisân: y.y.
- Sevdi, A. (2023). "Lahn ve Tashih Literatürüyle İlgili Eserlerin Teşekkülü ve Arap Dilindeki Yeri". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1, ss. 215-223.
- Sezgin, F. (1408). *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*. Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşri'l-'İlmî.
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân. (1986a). *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa*. Beyrut: Munşiratu'l-Mektebetü'l-'Asriyye.
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân. (t.y.b). *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabaġâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuġât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye.
- Şensoy, S. (2010). Şerh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 38, 555-558). İstanbul: TDV Yayınları.
- Şensoy, S. (2010). Ta'lîkât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 39, 508-510). İstanbul: TDV Yayınları.
- Şîşn, R. (1402). *Nevâdirü'l-mahtutâti'l-'Arabî fi Turkiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd.

- Topuzoğlu, T. R. (1997). Hâşiyeye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 16, 419-422). İstanbul: TDV Yayınları.
- Tural, H. (1999). İbn Hâleveyh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 20, 14-16). İstanbul: TDV Yayınları.
- Tüccar, Z. (1999). İbn Nâkıyâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 20, 224-225). İstanbul: TDV Yayınları,
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen. (1395/1975). *el-Basîţ fi'l-emsâl*. (thk. Afif Muhammed Abdurrahman). Kuveyt: Dâru'l-Kutubi's-Sakâfî.
- Yâkût el-Hamevî. (1993). *Mu'cemu'l-udebâ'*. (thk. İhsan Abbas). Beyrut: Dâru'l-Garbil-İslâmî.
- Yediöldiz, F. (2020). "Arap Gramerine Dair Yazılmış Elfiyeler ve Arapça Öğretimine Etkileri". *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10, ss. 5-23.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. (1306). *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. (1981). *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*. (thk. Şuayb el-Arnaût vd.). Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. (1984.) *Ma'rifetü'l-Ķurrâ'i'l-kibâr*. (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf vd.). (C. 2). Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsim. (1417). *Şerhu'l-faşîh*. (thk. İbrâhîm b. Abdillâh b. Cumhûr el-Gâmidî). Mekke: Câmîâtu Ummi'l-Kurâ'da.